

Formidling og agitation i den tidlige danske reformationskamp

Af Jens E. Olesen

Overraskende hurtigt bredte Luthers evangeliske synspunkter sig i årene efter 1517 i det tysk-romerske rige også takket være bogtrykkerkunsten med dens produktion af flyveblade og pamfletter. Via handelsvirksomhed, kulturelle kontakter til Hansestæderne og hjemvendte danske studenter fra udenlandske universiteter nåede den evangeliske bevægelse senest ved begyndelsen af 1520'erne frem til Skandinavien og Østersøområdet.¹ Især borgere og bønder blev i Danmark i stigende omfang optaget af den nye religiøse bevægelse, hvilket den bestående katolske kirke åndeligt ikke formåede at stille meget op imod. De nye tanker vandt mod slutningen af 1520'erne mange tilhængere især i byerne som følge af evangeliske prædikanter virksomhed. I den første fase af reformationskampen i Danmark var flyveskrifter og enkeltbladstryk som følge af mangel på bogtrykkerier for den evangeliske sag ikke i omløb i nævneværdig grad. Det skete først fra 1528, da de tidligste evangeliske trykkerier optog deres virksomhed. Prædikanterne vurderede, at der i første række især var behov for stridsskrifter, teologiske programmerklæringer samt viser og salmer.²

1 Otfried Czaika: »Die Ausbreitung der Reformation im Ostseeraum ca. 1500-1700 als Kulturtransfer«, *Migration und Kulturtransfer im Ostseeraum während der Frühen Neuzeit*, red. Otfried Czaika og Heinrich Holze, Stockholm 2012, s. 76-100; *Die Baltischen Länder im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Letgallen. Stadt, Land und Konfession 1500-1721, Teil 1-4, udg. Matthias Asche, Werner Buchholz, Anton Schindling, Münster 2009-2012; Jörg Rathjen: »Die Reformation in den Herzogtümern Schleswig und Holstein«, *Nordost Archiv, Zeitschrift für Regionalgeschichte* XIII, Neue Folge, 2004, s. 173-200; *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660. Mit Beiträgen von Matthias Asche, Werner Buchholz, Tore Nyberg, Jens E. Olesen*, udg. Mathias Asche og Anton Schindling, Münster 2003; Hans Valdemar Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, Aabenraa 1986 (Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 63).

2 Nina Jørgensen: »Zu welchem Zweck haben die dänischen Reformatoren das Druckmedium benutzt? Tendenzen in der Annahme und Verbreitung deutscher evangelischer

Den reformatoriske bevægelse i de danske byer er med rette blevet betonet som det solide grundlag og forudsætningen for Christian III's fyrstereformation i 1536 efter den toårige Grevefejde. Den samme udvikling med stads- og efterfølgende fyrstereformation kan iagttages i flere tyske fyrstendømmer. Fokuseringen på byernes og de evangeliske »frimenigheders« rolle i reformationskampen har imidlertid ført til, at den reformatoriske bevægelse blandt landbefolkningen er trådt i baggrunden og som oftest ikke diskuteres som følge af kildernes fokusering på borgerne i byerne.³ I det følgende skal formidlingen til og agitationen blandt bønder og menigmand – på landet og i byerne – tages op til drøftelse. Der skal med udvalgte eksempler argumenteres for, at formidlingen og udbredelsen af den evangeliske sag fandt sted under mange former, spændende fra visuel agitation og kommunikation i form af kalkmalerier og parodiske skuespil til bogtryk, krøniker og flyveskrifter, ligesom satiriske politisk-ideologiske viser, evangeliske salmer og prædikener blev taget i anvendelse som midler i reformationskampen.⁴

Veje for de nye medier

Kendskabet til Luther og hans nye evangeliske lære bredte sig til Danmark via hertugdømmerne samt via handelskontakter fra Hansestæderne især til Øresundsområdet. Den reformkatoleske karmeliter Poul Helgesen omtaler i sin *Skibykrønike*, at netop i 1526 »sneg lutheriets gift sig frem gennem Jylland,« og i et andet af hans stridsskrifter

Literatur in der frühen dänischen Reformationsbewegung“, *Die dänische Reformation vor ihrem internationalen Hintergrund*, red. Leif Grane og Kaj Hørby, Göttingen 1990, s. 223-237.

3 Bønderne og den sociale og økonomiske udvikling er især blevet betonet, se Hans Henrik Appel: *At være almuens mægtig – De jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*, Odense 1991. Alex Wittendorff: »De danske reformationer og den folkelige bevidsthed«, *Til Kamp for Friheden. Sociale Oprør i Nordisk Middelalder*, red. Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen, Lars Tvede-Jensen, Aalborg 1988, s. 215-250.

4 Det foreliggende er inspireret af de teoretiske og metodiske bidrag i den internationale forskning om reformationen som hhv. overtalelseskultur og mediebegivenhed, se blandt mange bidrag især Robert W. Schribner: *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation*, New York 1981 (Cambridge Studies in Oral and Literate Culture 2); samme: »Flugblatt und Analphabetentum. Wie kam der gemeine Mann zu reformatorische Ideen?«, *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit*, red. Hans-Jürgen Köhler, Stuttgart 1981, s. 65-76. Andrew Pettegree: *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge 2005. Werner Faulstich, *Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkultur der Frühen Neuzeit (1400-1700)*, Göttingen 1998.

mod de lutherske omtaler han, hvorledes trosspørgsmålet ivrigt blev debatteret blandt samfundets lavere grupper. Han udtaler sarkastisk og bittert, at det er kommet så vidt, at Guds ord nu åbenbart skal behandles og diskuteres frit i krostuer, badstuer, bartskeerhuse, smedjer, møller, toldhuse, borgerstuer, gildehuse og gæstebud, blandt drankere og doblere (spillefugle), dansere og springere, af skræppere og dårer, pibere og legere, sudere og skræddere, møllere og toldere, landløbere og kræmmere og andre sådanne ædle og lærde mænd, blandt hvilke den synes visest, som mest kan råbe, skræppe og spotte.

Poul Helgesens opregning af sociale grupper og mødesteder, herunder borgerstuer, gildehuse og gæstebud, giver et levende indtryk af datidens samfundsliv og dets grupper, og synes i kraft af opregningen ikke helt at være uden bund i virkeligheden. Det har været Poul Helgesen magtpåliggende at vise, at lægfolk og udannede randgrupper ikke burde have ret til at beskæftige sig med det kristne trosspørgsmål, for »når de vise mænd jo næsten ikke kan blive enige om en eneste artikel, så er det i hvert fald sikkert, at de uvidende, dumme, spøgefuglene og de gale aldrig vil kunne enes.«⁵ Han medgav, at det var muligt, at det hellige evangelium var blevet forsømt i nogen tid, men det betød ikke, at »bønder, borgere, kræmmere eller båds mænd, ryttere eller snaphaner skal få bragt det på ret køl igen.«⁵ Opregningerne befæster indtrykket af, at det religiøse spørgsmål i anden halvdel af 1520'erne blev debatteret og diskuteret i alle samfundsgrupper. Helgesens formuleringer inkluderer – i kraft af henvisningen til omvarende kræmmere og landløbere samt møllere og andre erhvervsudøvende – landbefolkningen, som således turde have været mere aktivt inddraget i reformationskampen, end kilderne almindeligvis giver udtryk for.

I de danske byer kan det utvetydigt dokumenteres, at den evangeliske bevægelse fandt bred opbakning i 1520'ernes anden halvdel. Overalt i de større købstæder høres om evangeliske prædikener, om klosterflugt og om sammenstød mellem borgere og tiggermunke. Flensborg, Haderslev, Tønder, Randers, Horsens, Aarhus, Viborg, Aalborg, Assens, Odense, Køge, København, Malmø og andre byer – alle var de grebet af det nye. Reformationen blev anført af prædikanter og borgere, og kan med nogen ret karakteriseres som en købstadbevægelse, hvor-

⁵ *Skibykrøniken. Lektor Helgesens Historiske Optegnelser*, på dansk ved A. Heise, København 1967 (fotografisk optryk), s. 111; Martin Schwarz Lausten: *Reformationen i Danmark*, København 1987, s. 33, 42; G. Jørgensen: *Reformationen i Danmark, Den danske Kirkes Historie 1517-1537*, København 1919, s. 16ff.

fra impulserne bredte sig til den omliggende landbefolkning og søgte forbindelse med denne.⁶

Den evangeliske bevægelse i byerne var som regel begyndt med en præst, der holdt evangeliske prædikener og vandt borgernes tilslutning. Forholdene blev besværliggjort for tiggermunke og nonner, som forlod deres klostre. De nye frimenigheder indførte evangelisk gudstjeneste, ofte under tumultuariske former. Krøniken om Gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark giver et subjektivt indtryk af tidens uroligheder i byerne og overgreb mod munkene fra »det lutherske slæng,« som det formuleres. Før 1530 fandtes der evangeliske »frikirker« hovedsagelig i byerne, med egne præster og dansk gudstjeneste, uafhængigt af bisperne og deres katolske kirkeregimente. Kong Frederik I. og dele af rigsrådet hævdede på enkelte punkter tolerante standpunkter med lov til at forkynde evangeliet frit. Den evangeliske bevægelse i byerne blev nært knyttet til den sociale modsætning mellem borgere og adelige. I prædikanternes evangeliske agitation ses en nøje sammenhæng mellem deres reformatoriske teologi og bekæmpelsen af social uretfærdighed.⁷

I 1528, et par år efter de første evangeliske prædikener havde fundet sted, nedsatte bogtrykkere sig i Viborg og Malmø, de to største reformationscentre, med det formål at støtte den nye bevægelse. Hans Vingaard virkede i Viborg i godt to år, hvorefter han 1530 slog sig ned i København. De første evangeliske prædikanter i Malmø anvendte desuden bogtrykkerier i Rostock, efter alt at dømme fordi bogtrykkerne i Øresundsstaden ikke havde den fornødne kapacitet til at klare en større produktion. Også bestående kontakter mellem disse byer og evangeliske grupper kan have spillet en rolle. Før 1531 begyndte trykkeriet i Malmø at udgive antikatske tekster og smædeviser af folkeligt tilsnit. Det skete i forbindelse med den skærpede stemning i befolkningen under og efter Herredagen i København 1530. Efter at Christiørn Pedersen det følgende år var vendt tilbage til Danmark fra kredsen om Christian II og bosatte sig i Malmø, udgav han mere omfattende satirer og polemiske skrifter af tysk eller schweizisk oprindelse.⁸

6 Schwarz Lausten 1987, s. 42-52.

7 *Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark*, oversat af Henning Heilesen 1967. *Skibykrøniken* 1967, s. 121ff. G. Jørgensen 1919, s. 78ff, 131ff. Schwarz Lausten 1987, s. 52-87.

8 Nina Jørgensen 1990, s. 223-237, her specielt s. 224. Om danske udgivelser i Rostock se også Nils Knud Andersens Kommentar til Ludwig Dietz Salmebog 1536, København 1972, s. 8ff. Om Christiørn Pedersen og hans virksomhed se H.F. Rørdam i *Dansk Biografisk Lexikon*, udg. C. F. Bricka, XII. s. 612-618; Ellen Jørgensen: *Historieforsk-*

Det må fremhæves, at de danske reformatorer først begyndte at publicere og trykke skrifter og bøger, efter at deres opfattelser via forkyndelse og prædikener havde bredt sig til byernes øvrighed og borgere, og efter at flere prædikanter havde modtaget kongelige beskyttelsesbreve, som det var tilfældet med Hans Tausen. Af de 24 kendte oversættelser fra 1528-1533 ved Frederik I's død er ikke mindre 22 af opbyggelig art, herunder 11-12 oversættelser af Luthers skrifter og to af Johannes Bugenhagen, mens kun to er polemiske stridsskrifter.⁹

Ved indgangen til det 16. århundrede kunne endnu kun få procent af befolkningen læse og skrive. Det reformatoriske tankegods måtte derfor finde grobund og fæstne sig i et samfund, der endnu var stærkt præget af mundtlig kommunikation. I spredningen af Luthers evangeliske tanker blev der ikke kun (op)læst trykte tekster og forordninger, men også benyttet visuelle kunstneriske former som folkelige træsnit, fester, skuespil (fastelavnsspil som Peder Smid og Atzer Bonde) samt først og fremmest mundtlig kommunikation i form af prædiken, salmesang, udveksling af idéer og diskussioner. Det er vigtigt af fastholde, at den trykte tekst som oftest blev formidlet af det talte ord, ved oplæsning fra prædikestolen (som nu til forskel fra tidligere var placeret midt i menigheden), i private og offentlige forsamlinger, i diskussioner mennesker imellem. Prædikenernes betydning i byerne er velkendt, idet borgerne samledes for at høre ordet. Poul Helgesens ovennævnte opregning af diskussionslystne grupper får på denne baggrund klarere konturer for forståelse af den evangeliske bevægelse og dens udbredelse i by og på land.¹⁰

Foruden oplæsning, diskussioner og visuelle indtryk var sang i form af viser, ballader og salmer en vigtig kommunikationsform. Salmerne bidrog sammen med prædikenerne til at fæstne den evangeliske tro og sammenholdet blandt menigheden, mens viserne bidrog til at levere nyheder om netop passerede hændelser og i skæmteform og som nidviser blev benyttet til at fremstille modparten med negative konnotationer. Adskilligt tyder på, at viseformen, også politiske viser, var udbredte og populære i de første årtier af det 16. århundrede. Flere blev forfattet og sat i omløb med konkrete propagandaformål for øje. Christian II's skæbne blev genstand for flere viser, ligesom en nu tabt vise om Moder

ning og *Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800*, København 1964 (3. oplag), s. 69ff; *Dansk litteratur historie*, 2, s. 68ff.

9 Nina Jørgensen 1990, s. 225ff.

10 Scribner 1981, s. 1-13; R.W. Scribner: *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*, London 1987, s. 49-69.

Sigbrit har eksisteret. Det må formodes, at mange af disse viser alene har cirkuleret i mundtlig form, og at kun enkelte senere blev trykt som flyveblade i kraft af deres popularitet. Eftersom antallet af bogtrykere før 1528 var lille, må dette tilsvarende have sat snævre grænser for antallet af danske flyveblade i omløb. Herefter synes produktionen at have været voksende.¹¹ Under herredagen 1530, hvor der deltog 21 evangeliske præster, herunder to, som var sognepræster på landet i Jylland, blev der digtet smædeviser mod det katolske partis fremtrædende tyske teolog Nikolaus Herborn, som blev karakteriseret som en nidkær »kætterbrænder« (Dr. Stagefyr, Stagebrand), og Poul Helgesen blev omtalt som Poul Vendekåbe. Begge smædeviser blev trykt som flyveblade.¹² En vise om Munkenes falske handel rettet til bønderne findes trykt som flyveblad fra Malmø 1530. Denne vise havde tydeligvis til hensigt at vinde almuens tilslutning til den evangeliske sag. Der sættes fokus på den katolske kirkes udplynning af bønderne gennem munkenes handelsvirksomhed, tiggeri, afladshandel, klostrenes ødselhed m.v. Visen stiller bøndernes hårde daglige slid op som et positivt modstykke til munkenes svindel og lediggang.¹³

I det tysk-romerske rige var produktionen af flyveskrifter og enkeltbladstryk af stort omfang. Det må formodes, at flere fandt vej til det danske område, hvor enkelte siden dannede forlæg for satirer, viser og motiver i kalmalerier. At enkeltbladstryk og stridsskrifter på denne måde satte sig spor i Danmark, kan dokumenteres i enkelte tilfælde. Et eksempel stammer fra dominikanerklostret i Aarhus, hvor der i kapitelsalen er afbildet en bonde som en pendant til de tyske Bundschuhbevægelser, altså antiluthersk propaganda. En tegning af en fanesvingende landsknægt sammesteds genfindes i et katolsk stridsskrift om »de af Luther stjålne faner«

De to motiver skulle tjene som en opfordring til at holde fast ved og kæmpe for den katolske tro.¹⁴

11 *Danske Viser*, udg. af H. Grüner Nielsen, bd. IV s. 41; om politisk visesang, se Jens Henrik Koudal: »Klassekamp på vers. Politisk visesang omkring feudalismens krise i Danmark i første halvdel af 1500-tallet«, *Modspil*, 1978, 3, s. 31-77, her især s. 41ff., 60ff.

12 *Danske Viser*, bd. I nr. 7-8; bd. IV s. 36ff. Koudal 1978, s. 52; Iørn Piø: *Nye veje til Folkevisen*, København 1985 s. 52; om angrebene 1530 på den gamle kirkes tilhængere se i øvrigt *Skibykrøniken* 1967, s. 132-139; Jørgen Nybo Rasmussen: »Herborn og Stagefyr«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. række bd. 6, 1966, s. 44-60.

13 *Danske Viser*, bd. I nr. 91; Koudal 1978, s. 52, 55, 57; *Dansk litteratur historie*, bd. 2, s. 89-90, 92.

14 Peter Pentz: »Hans med møggreben«, *Skalk*, 1984, 1, s. 12-14; om to frafaldne Aarhusmunke se Poul Helgesens skarpe fordømmelse i *Skibykrøniken* 1967, s. 63f.

Dominikanerklosteret i Aarhus, kalkmalerier af oprørske bønder og af en fanesvingende landsknægt, før 1530. Fot. CBN.

Fra landsbykirken Brøns i Sønderjylland findes to store antikatolske billeder med Himmelborgen og Kristus som det første motiv, mens det andet viser evangeliske borgere og bønder i diskussion, mens hele det mægtige katolske kleresi peger på et tomt pergamentsbrev forsynet med hængende segl. Det er sandsynligvis afladshandelen, som der i dette kalkmaleri går i rette med. Som forlæg for kalkmalerierne tjente bl.a. flyveblade af Hans Sachs i Nürnberg. Forlægget for motiverne i Brøns hører efter alt at dømme hjemme i den tyske religiøse og politiske debat fra midten af 1520'erne. Kirken hørte under hertug Christians len, hvor reformationen blev gennemført senest i 1528. Det er sandsynligt, at billederne i kirken i Brøns, som via hoffet i Haderslev formidlede kontakten til den tyske evangeliske bevægelses billedverden, stammer fra tiden efter 1528, hvor hertug Christian blev patronatsherre over sognekirken.¹⁵

Kalkmalerierne i Brøns leverer en skarp kritik af den katolske kirke, hvis magt i denne verden er blevet så stor, at den har glemt al kristen ydmyghed, endogså overfor Kristus selv. Disse motiver må på kirkegængerne have haft en kraftfuld virkning. Et Matthæuscitat i motivet om Himmelborgen blev for øvrigt anvendt som ledsagetekst til et

¹⁵ Mogens Bencard: »Tivlens Tid«, *Skalk*, 1980,1, s. 19-28, her side 20ff; se tillige Niels M. Saxtorph: *Jeg ser på kalkmalerier*, 2. udg., København 1970, s. 368ff. Gregersen 1986, s. 67ff; G. Jørgensen 1919, s. 64ff.

træsnit på titelsiden af Hans Tausens kampskrift imod Odensebispens Jens Andersen Beldenak, *Edt kort Antswor till bispens Sendhæbref aff Othense*, udgivet i Viborg 1529.¹⁶

I propagandaøjemed blev populære satiriske figurer og fabelvæsen-
ner også benyttet i flyveblade, og de fandt vej til kirkerummene som
illustration af begivenheder eller problemer. Et eksempel på social kri-
tik kendes fra Nr. Saltum kirke i Vendsyssel, hvor der udtrykkes satire
overfor adelen. Bønderne har ikke haft svært ved at identificere sig med
den afbildede skamredne bonde.¹⁷ Dyre- og fugleallegorier blev især
benyttet i visedigtningen, bl.a. i den bekendte socialkritiske Ørnevisen,
som kan have cirkuleret som flyveblad i 1520'erne. Den er i sin ydre
form en ballade, men er stærkt præget af lyriske og politiske indslag.
Visen skildrer, hvorledes småfuglene (den menige befolkning) samle-
des og valgte den gamle ørn (Christian II) til konge for at have beskyt-
telse mod høgene (adelen). Men de griske og aggressive høge sluttede
sig sammen og fordrev ørnen, og nu lider småfuglene frygteligt under
høgenes regimente. Til slut parallelliseres med bøndernes gårde, og
også ørnen ynkes; sidstnævntes mulige tilbagekomst, om Gud vil, an-
tydes diskret. Ørnevisen kan dateres til årene 1523-1531 fra kongens
fordrivelse til hans fejlslagne restitutionsforsøg.¹⁸

Ørnevisen er aktuel politisk-social digtning og stærkt Christian
II-venlig på en raffineret måde. Den henvender sig til borgere og bønder
om støtte til kongens sag. Det er ikke umuligt, at der er tale om agita-
tionsvirksomhed fra borgerlige kredse om kongen i hans eksil eller fra
Malmø. Visen er én af flere strids- og smædeskrifter fra tiden omkring
Christian II's fordrivelse, herunder også Poul Helgesens smædevers
mod kongen som tyrannisk hersker. Hvorvidt visens forfatter, som det
er blevet hævdet, skulle være en borger i Malmø, er et åbent spørgsmål,
hvorimod en datering til årene 1523-1525 ikke ganske lader sig afvise.
Med sin opfordring til en alliance mellem konge, borgere og bønder
har Ørnevisen med sin udformning været et stærkt ideologisk våben i
de politiske stridigheder.¹⁹

Menigmands interesse for den landflygtige konge gav sig ikke kun
udslag i viser om hans hårde skæbne og strid med adelen. Et eksempel
på et kalkmaleri fra ca. 1500-1525 med politisk satire ses i Voldby kirke

16 Se note 15.

17 Saxtorph 1970, s. 265f; Dorrit Lundbæk: »Fabelvæsener i sengotisk kalkmaleri i Dan-
mark og deres forudsætninger«, *Historie. Jyske Samlinger*, Ny række IX1,1, 1970, s.
1-83, her s. 17; kalkmalerierne i Saltum synes aldrig at have været kalket over.

18 *Danmarks gamle Folkeviser*, IV, nr. 173, Koudal 1978, s. 53.

19 Kjeld Galster: »Ørnevisen«, *Edda*, XXXVI, 1936, s. 450-471; Koudal 1978, s. 53f.

Brønshøj Kirke, kalkmaleri på kirkens nordvæg, slutningen af 1520'erne. Fot. CBN.

nær Grenå, hvor to kronede fabelvæsener kæmper imod hinanden. Motivet er efter alt at dømme Christian II's og Frederik I's kamp om det danske riges krone. En vis portrætlighed samt anvendelsen af kroner på fabelvæsenerne tydeliggør en politisk fortolkning af motivet.²⁰

Christian II var ikke ukendt med anvendelsen af propagandamidler, og i hans danske oversættelse af det Nye Testamente fra 1524 blev kongens portræt efter at være smuglet separat til Danmark anbragt i de enkelte eksemplarer.²¹ Måske i forbindelse med ekskongens forestående Norgestogt eller på et tidligere tidspunkt lod Christian II i Nederlandene fremstille flyveblade for sin sag. Der eksisterer et koloreret træsnit fra ca. 1530, der viser kongen til hest omgivet af en skare landsknægte samt omskriften »Christern in Denmarck, König in Schweden vnd Norwegen«. Flyvebladet medtager også det danske rigsvåben med en krone anbragt øverst, en direkte hentydning til Christian II som legitim monark. Hensigten var tydeligvis at vinde støtte for kongen i hans retfærdige kamp for at genvinde sine riger.²² Fra den efterfølgende Grevefejde

20 Lundbæk 1970, s. 32ff.

21 Volmer Rosenkilde: *Europæiske Bibeltryk. Omkring den Rosendalske Bibelsamling*, Esbjerg 1952, s. 164ff.

22 Flyveskriftet er i farve afbildet i Alex Wittendorff: *På Guds og Herskabs Nåde 1500-1600*. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, bd. 7, København 1987, s. 151.

kendes flere skrifter og skandviser til henholdsvis forsvar for adelen samt angreb på denne og til forsvar for København og Malmø. Parternes modskrifter rettede sig først og fremmest til det nordtyske område for at vinde støtte i krigen imod Lübeck og grev Christoffer. Især den skånske adel følte sig udfordret af borgernes stridsskrifter og stod bag et udsendt modskrift i 1536, hvis kortfattede indledning kastede hele skylden for det udsatte kongevalg 1533 på bisperne for at redde adelens eget skind. Det skånske aristokrati havde været delagtige i den skæbnesvangre beslutning om kongevalget og var givetvis ikke uvidende om, hvad rigets nye konge Christian III mente om dette. Først i 1539 kom det til forsoning mellem den skånske adel og borgerne i Malmø.²³

En verden af ord

Den tidlige danske reformationskamp tog således et bredt spektrum af medier og formidlingstyper i anvendelse. I et samfund, hvor store dele af befolkningen endnu ikke kunne læse eller skrive, og hvor skriftkulturen endnu fortrinsvis var forbeholdt gejstligheden og dele af byernes bedrestillede borgerskab, er det ikke overraskende, at kommunikation og agitation rettet til menigmand i by og på land ikke kun var baseret på udsendelse af og oplæsning af trykte meddelelser, krøniker og bøger, men også tog visuelle og mundtlige former i anvendelse i bestræbelser for at vinde tilslutning.

Den politisk-sociale dimension i agitationen blandt borgere og bønder spores især i årene omkring Christian II's afsættelse, mens de nye evangeliske tanker for alvor bryder frem i anden halvdel af 1520'erne, ifølge Poul Helgesen skete det 1526. Christian II's oversættelse af Det nye Testamente fra 1524, hvilket blev stærkt efterspurgt på grund af sit evangelisk-politiske budskab, affødte skarpe bemærkninger og modsvar fra Poul Helgesen. Under Grevefejden 1534-1536 træder atter det politiske, økonomiske og sociale modsætningsforhold frem i stridsskrifter og viser mellem borgerne i København-Malmø (og bønderne) på den ene side og rigsrådet og adelen på den anden. Det religiøse aspekt var ikke glemt, men trådte umiddelbart i baggrunden til fordel for mere konkrete opregninger af modpartens politisk-militære positioner under borgerkrigen.²⁴

23 Jens E. Olesen: »Flyveskrifter og politisk propaganda i reformationstiden. – Fra Christian II til Grevens Fejde«, *Folkelige Bevægelser i Reformationstiden*, red. Jens E. Olesen og Leif Søndergaard, Odense 1993, s. 10-57, her s. 41ff.

24 Henrik Lundbak: ... *Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere. Rådene i København og Malmø 1516-1536 og deres politiske virksomhed i det feudale samfund*, Odense 1985, s. 92ff., 103ff., 114ff.

Den mundtlige propaganda og agitation antog former spændende fra prædikener og salmesang til diskussioner i private og offentlige sammenhænge. Poul Helgesens opregninger af sociale grupper samt landløbere og kræmmere som agitatorer og formidlere af evangeliske budskaber blandt bønderne illustrerer, hvordan det kan være foregået. At den evangeliske bevægelse blev diskuteret på arbejdspladser, ved gæstebud og i gildehuse turde stå til troende. De evangeliske prædikener i byerne har givetvis ikke kun haft borgere som aktive tilhørere, men også bønder fra oplandet synes at have deltaget.²⁵ Endelig må betydningen af visesangen for udbredelsen af den evangeliske bevægelse med dens letforståelige budskaber på modersmålet ikke underkendes. Til de visuelle agitationsformer hører endelig afbildninger i flyveblade, reformationsspil med ofte grovkornet social satire samt kalkmalerier i kirker og klostre fra reformationens gennembrudsår.

Propaganda og agitation blev ikke alene taget i anvendelse af de involverede konger og de lavere stændergrupper, også adelen – især det skånske aristokrati – og borgere udarbejdede skrifter og viser og sendte rygter i omløb til fordel for deres sag. Borgerne i Malmø søgte blandt andet at vinde bønderne imod henholdsvis den katolske kirke og adelen. Derimod savnes kendskab til skrifter og viser fra bøndernes side, hvilke givetvis har eksisteret.²⁶

Især den politiske visesang var udbredt og populær, specielt i 1520'erne, hvor flere allegoriske viser kredser om Christian II og hans modstandere. Visesangen som propagandamiddel og nyhedsformidler bidrog til en skærpelse af politisk-sociale-religiøse holdninger blandt de lavere stændergrupper, også fordi en dansk produktion af flyveblade før 1528 var begænset. Frygten for agitation blandt almuen kom efter Grevefejden til udtryk ved en bestemmelse rettet mod dem, som spreder nyheder og »giöre Folkett ewentyrsk.«²⁷

25 Jf. situationen i Viborg 1525 under Hans Tausens prædikener, hvor det var svært at finde plads til de mange tilhørere, hvorfor Tausen talte på kirkegården, fra trappen op til kirketårnet samt fra en lille bygning ved Franciskanernes kirke – skildret i brev af kannik Jens Bloch 19/6 1576 til rektor, senere biskop ved domkirken, Peder Hege-lund.

26 Koudal 1978, s. 47f, 57, 64. Se også Poul Helgesens udsagn 1523 30/9 til kannik Hans Lauridsen i Roskilde: »Almuen taler nu med langt større Dristighed om hele Rigets Prælater og Adel, end den nogensinde har gjort om Kong Kristiern ...«, *Skibykrøniken* 1967, Tillæg 1, s. 193.

27 Recessen 1537 art. 19; Koudal 1978, s. 67.